

ՏԱԹԵՎԻԿ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

**ՇԻՐԱԿԻ ՊԱՏԿԵՐԱԿԵՐՏՈՒՄԸ ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ
ՄԻ ՇԱՐՔ ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐՈՒՄ**

Շիրակի հայրենի բնությունը, այդ աշխարհի մարդիկ՝ իրենց անխառն ու շիտակ բնավորությամբ, Ավետիք Բսահակյանի համար յուրահատուկ արժեհամակարգ էին: Ու հենց այդ արժեհամակարգն էլ գեղարվեստական արտացոլք գտավ Վարպետի պոեզիայում և արձակում՝ կերտելով Շիրակի անգուգական պատկերը հայ գրականության մեջ:

Շիրակը պատկերող պատմվածքներն Բսահակյանի ստեղծագործություններում առանձնանում են նրանով, որ հյուսում են պանդխտության ցուպն առած գրողի՝ հայրենի եզերքի հանդեպ ունեցած մեծագույն սիրո և դրան միախառնված լացող կարոտի երգը: Եվ որքան գրականագիտությունը քննության առնի Վարպետի՝ հայրենիքից հեռու ապրելու և արարելու տարիները, այնքան Շիրակի պատկերակերտման իսահակյանական մոտիվը մնալու է արդիական:

Բանալի բառեր՝ կարոտ, վերհուշ, մանկություն, երիտասարդություն, Ալազյազ, Շիրակի բնություն, հայրենի եզերք, անխառն ու շիտակ բնավորություն, ըմբոստ ու աշխարհաթող գյուղացի, բացառիկ անմիջականություն, պանդխտության ցուպ, բնության արարում, պատմվածքային հուշագրություն, բանաստեղծական հոգեկերտվածք, աղբատության բնորոշում, չքավոր մարդու հոգեբանություն:

Յուրաքանչյուրն ունի այնպիսի վայրեր, որոնց մասին մոռանալը հնարավոր չէ թեկուզ այն պատճառով, որ օդն այնտեղ հիշում է մեր երջանիկ շնչառությունը: Թերևս Ռեմարկի այս տողերով սկսենք ներկայացնել Ավետիք Բսահակյանի այնքան սիրելի Շիրակի արտացոլքը իր իսկ պատմվածքներում: Որովհետև Վարպետը ոչ միայն չմոռացավ, այլև անընդհատ և ամենուր շարունակեց ապրել Շիրակում՝ զգալով ու կրելով իր մեջ հայրենի բնության սրտի հարատև բաբախյունը, և չվարանենք ասել՝ հետագայում դառնալով նաև այդ բաբախյունի անփոխարինելի և անմնացորդ երգիչն ու նվիրյալը: Ազատագրական շարժման հայրենասիրական խմբակներում, Թիֆլիսի հայ գրական շրջաններում, հայրենի Շիրակի ըմբոստ և «աշխարհաթող» գյուղացիների միջավայրում, Լայպցիգում և Ժնևում ուսումնառության տարիներին, ու նաև Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Թիֆլիսի բանտերում անգամ Բսահակյանը շարունակեց մնալ այն պարզ ու շիտակ շիրակցին, որի գրիչը մշտապես պատկանում էր հայրենի եզերքին: Տարիների հորձանքում օտար ափերում թրծված մեծ հայը, մոր պատգամածի

համաձայն, շարունակեց սիրել աշխատավոր մարդուն, հայրենի երկիրն ու նրա բնությունը: Ու այդ երկիրը, այդ բնությունը դարձան անսպառ թեման նրա բանաստեղծության և արձակի, որոնցից յուրաքանչյուրը գաղափարական ընդհանրացումներով որքան տարբեր, նույնքան նման է մյուսին զգացած կարոտը, բնաշխարհի և այդ բնաշխարհին պատկանող մարդու պատկերումը կերտելու վարպետի կատարյալ հմտությամբ: Եվ, իրոք, Ավետիք Իսահակյանի թողած գրական ժառանգության մեջ Շիրակի և հայրենի բնության պատկերներն առանձնանում են բովանդակային խորությամբ, պատկերներն ու կերպարները ներկայացնելու բացառիկ անմիջականությամբ, ինչու չէ՝ նաև դրանց միջոցով հենց ինքն իրեն բացահայտելու անթաքույց մղումով, որովհետև անհնար է չնշել, որ հայրենի բնությունն և այդ եզերքի մարդուն այդչափ հմտորեն գրականություն բերելուն նպաստել է նաև Վարպետի մշտական ուղեկից «պանդխտության ցուպը»: Այդ է պատճառը, որ թե՛ պոեզիայում (հատկապես Ալազյազի մանիներ»-ում), թե՛ արձակում ներկայացված գեղեցիկ պատկերներին միախառնված է նաև «Կարոտը» դեպի հայրենի եզերք, ինչն էլ արարումը հասցնում է կատարելության:

Գրականագետ Ավիկ Իսահակյանը նկատում է, որ դասական արձակի ավանդներով ստեղծված այս ստեղծագործություններում խոհերն ու միտումները սերտորեն կապված են ժողովրդական մտածելակերպի, կենսահայեցողության հետ: Նրանց առավել հատուկ է իրականության ռեալիստական պատկերումը:

Առանձնացնենք Իսահակյանի Շիրակն ու հայրենի բնաշխարհը պատկերող ստեղծագործությունների ևս մի բնորոշ գիծ: Դա, մեր կարծիքով, բնության, այդ բնության արարումի՝ մարդու և նրա աշխարհընկալման համաձույլ արտացոլանքն է, ինչն ակնբախ է թե՛ «Ալազյազի մանիներ»-ում, թե՛ Շիրակի պատկերը ներկայացնող պատմվածքներում: Ավելին, ժամանակագրական առումով «Ալազյազի մանիներ»-ը եղավ այն ամուր և արժանի հոդը (հիմքը), որի վրա մի քանի տարի անց վեր խոյացավ Շիրակի հայրենի բնությունը պատկերող՝ Իսահակյանի պատմվածքների շարքը: Այսինքն, այստեղ առավել քան նկատելի է Վարպետի արձակի և համաբնույթ չափածոյի ընդհանրությունը: Բայց եթե «Ալազյազի մանիներ»-ում ներկայացվում է հայրենի քաղաքում ապրող և ուսանող պատանու՝ երանությամբ տոգորված վերհուշը, ապա Շիրակի բնությունը պատկերող պատմվածքներում այդ երանությանը միախառնվում է բանտարկության և աքսորի միջով անցած, հայրենիքից վտարանդի բանաստեղծական հոգու թախծագին կարոտը: Եվ պատահական չէ, որ այս պարագայում մենք Վարպետի ծննդավայրին և մանկությանն առնչվում ենք՝ որպես վերհուշ, իսկ համաբնույթ պատմվածքներում նկատում հուշագրության մոտիվացիան:

Ալբերտ Մուշեղյանն իր «Ավետիք Իսահակյան. վաղ տարիներ» մենագրության մեջ այդ առթիվ նշել է. «Բանաստեղծն անանց սիրով է մտաբերել իր «ոսկեփայլ» մանկությունը, «ոսկե ամպի» պես անցած երիտասարդությունը: Մանկության նվիրական վայրերը և հատկապես Ղազարապատ գյուղը՝ մերձակա Ախուրյանով, խոսել են բանաստեղծի հոգու հետ, և լուսեղեն թախիծով է նա միշտ մտաբերել «...այն

գյուղը, ուր ջրաղաց ունեինք և ընդարձակ հողեր...»:

Իսկ մենք կշարունակենք. Վարպետի պարագայում մտաբերելն արարելն էր, որովհետև յուրաքանչյուր մտաբերում, ասել է թե՛ վերհուշ, նոր գլուխգործոցի ծնունդն էր ազդարարում:

Շիրակի պատկերը ներկայացնող պատմվածքների և «Ալազյազի մանիներ»-ի համեմատության համատեքստում անդրադառնանք մի շատ կարևոր ընդհանրության ևս: Այն է՝ վերհուշի միջոցով ներկայացվող հրաշագեղ բնապատկերներին, կերպարների հոգեբանական առանցքի բացահայտմանը միաձույլ ներկայացված սիրո անթաքույց դրսևորումը: Այս առումով ուշագրավ է պոեմի բնաբանը.

Բարեւ կուտամ, չես առնի,

Ոտքիդ կոխած հողն եմ, յա՛ր.

Միրտըս անխիղճ մի՛ ճմլի,

Չե՞ որ միջին դուն ես, յա՛ր:

Սա այն արժանի սկիզբն է, որին հաջորդում են մերժված սիրահարի անհանգստությունը, բանաստեղծի հոգեկերտվածքը կատարելության հասցրած Շիրակի բնության նկարագրությունը, Ալազյազի ու Արագածի անգուգական պատկերները, «Մանթաշի երագ-հովիտ»-ների գովքը, «Ալմաստ առվի» քչքչոցն ու «անուշ նանի»-ի օրորը, «կտրիճ հովիվների», «գառնարած տղերքի» ու «Ժրաջան կանանց» առօրյան և այդ ամենի մեջ մեզ պատկերացող գեղեցկուհի Ջարոն:

Արևի պես, սիրո՛ւն Ջարոս,

Շափաղ տալով դուն կուգաս,

Էն մութ ձորին, իմ խոր սրտին

Շողեր տալով դուն կուգաս:

.....

Արի՛ մոտս, եղնի՛կ աղջիկ,

Արար աշխարհ թո՛ղ, արի՛,

Նազ մի՛ անիր, նազի՛դ մատաղ,

Անսեր սրտեն վա՛զն արի:

Նույն կենսախիւնդ ու աշխարհին սիրահարված երիտասարդի կերպարը մենք տեսնում ենք նաև «Հովվերգություն» (1923թ.), «Հայրենի հուշեր», (1933թ.), «Հին գյուղը» (1934թ.) պատմվածքներում՝ բնորոշ ինքնակենսագրական պատումով, որը կարելի է կոչել պատմվածքային հուշագրություն: Դրանցից յուրաքանչյուրը Վարպետի կյանքի մի կտորն է, երանությունը, որ ապրեցրել է նրան: Որպես ասվածի ապացույց՝ «Հովվերգության» մեջ կարդում ենք. «Ես պիտի պատմեմ իմ հովվական օրերից մի օր, մի գիշերվա կյանք: Անհուն քաղցրությամբ ապրած մի գիշեր՝ բնավ չկրկնվող: Անխառն ու անթերի մի գեղեցկություն»:

...16 տարեկան Ավոն հովվում էր հոտը քսան-քսանմեկ պատանիների հետ: Ավագը Սումբատն էր, ու բոլորը պարտավորվում էին «հպատակվել» նրան: Նրանցից յուրաքանչյուրը մի անբիծ կերպար է, որ իրենում ընդհանրացնում է գյուղացու հոգեբանությունն ու առօրյան: Այստեղ ամեն ինչ ընդհանուր է, ամեն ինչ բոլորինն է, թե՛ հայթհայթած սնունդը, թե՛ ունեցած ապրումները, թե՛ կորստյան ցավը: Հոտին մոտիկ հավաքված՝ նրանք Բսահակյանի գրչի ուժով ստեղծել էին պատկեր, որն իր մեջ եղած երանությամբ, պարզությամբ ու խորությամբ արտացոլում է իրական երջանկությունը: Աշխարհը նրանց համար «յափունջիների կամ թաղիքների վրա» պառկելն ու հայրենի բնությանը ունկն դնելն է: Պառկելն ու «ապագայի ոսկետառ գիրքը» կարդալն է, իսկ «կյանքը, իրականապես, թվում էր մի կախարդական ճանապարհ, որի դռանը վրնջում էր ոսկեսանձ նժույգը»:

Շիրակի կախարդական բնության գրկում բանաստեղծի երագող հոգին թևածում է անծայրածիր հեռուներում: «Ուզում էի գրկել և համբուրել և՛ ընկերներիս, և՛ բոլոր մարդկանց, և՛ ոչխարներին, և՛ քարերն ու սարերը: Եվ տիեզերքի բոլոր աստղերը համբուրել էի ուզում»:

Ու ծավալվում է զրույցը գեղջուկ պատանիների միջև, որոնցից յուրաքանչյուրի սիրտը բռնկված էր երկու բանով միայն՝ սիրով ու քաջությամբ, որովհետև նրանցից ամեն մեկն ուզում էր առնել իր սրտով սիրածին ու դաչաղ դառնալ, ապրել այնպես, որ անուն թողնի աշխարհում: Եվ խոհերին միահյուսվում է պարզ ու հարազատ հարաբերությունների շղթան: Վերադառնում է Հովակի, որ Սենոյի հետ գնացել էր տղերքի համար ուտելիք հայթայթելու: Իսկ ուտելիք հայթայթում էին «գողությամբ», գյուղի բոստաններից մի բան «թոցնելով»: Դա սովորական բան էր նրանց համար, եթե կուգեք, «ճարակություն, շնորհք ու պարծանք», որ հովվական կենցաղի անբաժանելի հյուլեն էր դարձել: Այս անգամ ավարը մատղաշ վարունգներն էին, որ տավարջուղներից հանած պանրի, սոխի ու հացի հետ ընթրիք դարձավ: Իսկ հետո... հետո կուշտ կերած և ունեցած մեկ-երկու բաժակով հերթով ծուխ առած թեյը խմած դեռ անհոգ տղերքը զրուցել սկսեցին, Քյոռօղլի երգեցին, դաչաղ Քյարիմի Գյուլչեցի Ղազարի ու գող-Եղիկի քաջ արկածներից պատմեցին, շուտով Սումբատի հրահանգով Ղազարը սրինգ էր նվագում, և Ավոյի աչքին սրինգի անուշ փողից լուսնի շողերն էին կաթում, իսկ այդ նվագին միահյուսվում էին աղբյուրի կարկաչը, հովերի շնկշնկոցը, մի յուրօրինակ հարազատությամբ հասնում մեզ, թափանցում մեր էության

անծայրածիր խորքերը ու գտնում այնտեղ խնամքով փայփայած սերն ու կարոտը,,

«Գյուղական պարզ հովիվների ուրույն փիլիսոփայությունը բխում է փոքրաթիվ ժողովրդի դարավոր կենսափորձից և հանգում է աշխարհի հզորների բիրտ ուժին դիմակայելու, ազատությունն ու անկախությունը սեփական ուժերով նվաճելու և պաշտպանելու գաղափարին», - Արամ Ինճիկյանն է բնութագրում գեղջկական փիլիսոփայությունը կրող հեռսների երանելի պարզությամբ լցված ներաշխարհը:

... Այդպես էլ հովիվ Սողոմոնը այդ հնչյունների ներքո երազել է սկսում իր Ծովինարին: Պատկերավորության յուրահատուկ գույներով Վարպետը, հովվական առօրյային միաձուլյ, ներկայացնում է նաև Շիրակում տարածված և այս կամ այն ձևով իր հերոսների կերպարային առանձնահատկությունների հետ ասոցացվող ավանդույթները, լեգենդներն ու զրույցները: «Հովվերգության» մեջ այդպիսի գործածություն է Գալոյենց Մոսեսի մասին զրույցը, որ հիշում է Սումբատը՝ սիրահարված ընկերոջը՝ Սողոմոնին ծաղրելիս:

Մոսեսը սրտով սիրած յար ուներ: Եկավ ժամանակը, մեկնեց ծառայության: Գյուղից հեռանալիս նա հավատարմության խոստում առավ սիրած աղջկանից, իսկ երբ վերադարձավ, վերջինս արդեն ամուսնացած էր: Մոսեսը խելագարվեց վայրկյանների ընթացքում, վերցրեց գերանդին ու սկսեց հնձել կանաչ, հասած արտերը: «Եվ մինչև վերջն էլ նա խելագար մնաց, հաճախակի կրկնելով սիրած աղջկա անունը»:

...Ու կրկին շարունակվում է ստեղծագործության մեջ կարմիր թելի պես ձգվող փողի նվագը, բայց այս անգամ՝ «խաղի ու երգի սիրահարվածի» համար. «Ժամանակով մի տղա է եղել, ջահել, սիրուն մի տղա: Էս երիտասարդ տղեն շատ է սիրում եղել խաղ ու երգ, աշուղ ու սազանդար, սազ ու թառ, շվի ու բլուլ»:

Իր անվան հետքը չթողած երիտասարդի՝ երազկոտ ու կենսասեր խառնվածքի մասին, սակայն, զրույցներ են հյուսվել, դարձել կյանքին ու աշխարհքին սիրահարված ու դրանց ամենանվիրական պահերը երգի վերածել ցանկացող մարդու ապրելակերպ: Այն մարդու, որ ունեցած վերջին գրոշն անգամ չի խնայի՝ հանուն փողի մի հնչյունի վայելքի: Ու նրա՝ կյանքը երաժշտության վերածելու մոլուցքը՝ միահյուսված երգի վերածված հովվերգության հետ, դառնում է Մարդու կենդանության առաջին նախանշանն ու վկան:

Երգը դադարում է, մարում է նվագը, բայց... նրանից ծնված երազը շարունակում է ապրել անբիծ հոգիներում... Ու փայլատակում, այս անգամ արդեն հայրենի հուշերի՝ կարոտախտով տոգորված վերարտադրությամբ, որ կարծես թե շաղախված է խոհական փիլիսոփայությամբ:

Հայրենի Շիրակի դաշտերը, ջրաղացը, Ախուրյանի ափը, բարդիներն ու ուռիները, վարդերի պարտեզները կախարդական գրչով դառնում են բանաստեղծություն. «Նվիրական վայրե՛ր, ուր անցան իմ մանկությունը և պատանեկության առաջին տարիները, ուր խաղացի ընկերներիս հետ, և մենակ թափառեցի երազներով թևավոր, ուր զգացի առաջին սիրո սրբությունը և նրա քաղցր վիշտը... »:

Եվ ահա պատմվածքի առանցքը՝ մի նախադասություն, խորհրդանշական մի քանի բառեր, որոնք էլ իրար են շաղկապում Իսահակյանի մանկությունից մնացած «Հայրենի հուշերի» առանձին դրվագներ՝ բովանդակային առումով դառնալով ստեղծագործության ոսկե շղթան. «Ձիուս սմբակների տակից բարձրանում է ճանապարհի փռշին, և փռշու նման բարձրանում են հուշերս – բարձրանում են ապրած օրերից և զգացած վայրերից: Հոգուս մեջ տեսնում եմ ապրած իմ քաղք օրերը այս նվիրական հողերի վրա, նվիրական Ախուրյանի ափին»:

Առաջին հուշը, որ պատկանում է ձիավորին, հոր և մոր տեսքով է. լուրջ դեմքով, բարի ու պատկառելի հայրը և սրբուհու արտաքինով անուշ մայրը նորից մանկանալու ցանկություն են արթնացնում նրա մեջ: Տարիների հասունությունից դարդոտված հոգու կարոտը մեզ համար դառնում է հանճարեղ հայտնություն: Որովհետև միմիայն այդ հոգու երգն է, որ կարող է վերհուշը ներկայացնել այդչափ պատկերավոր... Հոր առավոտյան Սաղմոս կամ Նարեկ կարդալը, ընթերցումն ավարտելուց հետո ջրաղաց այցելելը, անգամ իր ձեռքով կանաչեղեն քաղելը մոր պատրաստած ճաշի համար գալիս են նորից ու կրկին հաստատելու, որ այստեղ ամեն ինչ շնչում էր մարդկային ջերմությամբ, իսկ հիմա արդեն՝ երանությամբ: Ճաշից հետո էլ, ինչպես ընդունված էր հին հայկական ընտանիքներում, հոր շուրջն էին հավաքվում բարեկամները, բոլորն էլ՝ հետաքրքիր գրուցընկերներ: Եվ «հնից ու նորից», «անցած դեպքերից», «վաղեմի օրերից», «նշանավոր անձերից» պատմող նրանց խոսքում բացահայտվում են կերպարային առանձնահատկությունները՝ գրուցասիրությունը, միամտությունը, լավատեսությունը, այս ամենի հետ, ինչու չէ, նաև ապրած ու արարած մարդու՝ կյանքից ծնված իմաստությունը (Դիվանա Պահլուվի առակը): Բոլոր հեռու-մոտիկ բարեկամների մեջ, սակայն, Ավոյի հոգու մի անկյունում հատուկ տեղ ունեւ Ջալուստը, ով ամեն շաբաթ իր սագով հյուրընկալվում էր նրանց տանը. «Լավ սագ էր նվագում, անուշ թավ ձայն ուներ՝ սրտից խոսող, շա՛տ հեքիաթներ գիտեր: Պարսկական, թրքական, հայկական անթիվ հեքիաթներ: Իր սիրո վեպն ուներ՝ արևելքի հեքիաթների տարբերով ու գույներով հյուսած»:

Նա իր հետ կարծես նոր, կախարդական մի շունչ էր բերում, նրա նվազն ու գեղեցիկ լեզուն փոխում էր շուրջն ամեն ինչ՝ վերածելով հեքիաթի. փոքրիկ կտրիճին զինում էին ու նժույգ տալիս, իսկ նա սլանում էր՝ անմահական խնձորը բերելու:

Զիու սմբակների տակից բարձրացած արևակեզ հողերի փոշին կարոտակեզ հոգում արթնացնում է նաև հայրական տան դիմաց եղբոր ընկերների սաքքած վրանի հիշողությունը: Եվ հատկանշականն այն է, որ հայրենի հուշերն ընդհանրաճանաչ են նրանց բերանով հայրենիքի քաղցրության, հայրենի հողի նվիրականության, խորհրդավորության և անբացատրելի հզորության հավաստումով. «Հայրենիքը հող է, հողը ավանդապահ է, հողն է ստեղծում և կաղապարում ազգությունը, երբ հողը կորսվի, ամեն ինչ կորսված է: Մեր պապերը ծնվել են այդ հողից, և նորից վերածվել են այդ հողին: Մենք ինքներս էլ ծնվել ենք այդ հողից, սնվել ենք այդ հողով, այդ հողով են շինված ու զանգված մեր ոսկորը, մեր արյունը, մեր հոգին: Մեր բյուրավոր

նախահայրերի հողն է մեր մեջ: Հայրենիքը մեր նախնիքն են, մեր ծնողներն են, մենք ենք՝ հող դարձած: Եվ ինչքան դժբախտ է այն մարդը, որ կմեռնի օտար հողում և բախտ չի ունենա խառնվել իր ծնողների հողին...»:

Սա է հայրենի հողի իսահակյանական ընկալումը, որ ընդհանրական է հայրենի եզերքի ամեն մի անկյունը անձնուրաց սիրով ու նվիրումով զգացող յուրաքանչյուր հայի համար:

Այդ հողի հանդեպ սերն ու կապվածությունը դրսևորվում է նաև «Հին գյուղը» պատմվածքում, որը ևս Բսահակյանի մի հիշողությունն է, գողտրիկ Շիրակի գյուղերից մեկի առօրյան, վարքուբարքը, և դրանց կենտրոնում այդ գյուղի՝ հոգսից կորսվող արժեհամակարգի ու խելված հոգեբանության տեր մարդուն հայելու ճշտությամբ արտացոլելու Վարպետի կարողությունը:

Աթոյի հարսի մեռնելու մասին բոթը շանթում է գյուղը, և մենք ականատեսն ենք դառնում իսկական քառսի. «մարդկային ոտքերի շփոթ դոփյուններ», «հրացանի երկու պայթյուն», գիշերվա խավարում լսվող ձայներ. բոլորը շարժվում են դեպի թոնրատուն, որտեղ ծանր ծննդաբերությունից հետո մահանում էր կինը: Եվ այստեղ տիրող մթնոլորտը բացահայտում է գեղջկական խավարամտության և այդ խավարամտությունից ծնված անկարողության ու թշվառության ծանրագույն էությունը:

Ոչ մեկը ոչնչով օգնել չէր կարողանում դժբախտ կնոջը: Իսկ ամուսնու՝ Ավագի՝ մեռնող հարսի ականջներից ուժգին քաշելու և ապա խեղճին ապտակելու արարքը միաբերան արդարացրեցին, թե միգուցե ցավից ուշքի գա, նույնիսկ «երկու անգամ թվանք էր կրակել», դրանց ձայնն էլ չէր օգնել:

Այդ իրարանցման մեջ մահանում է նորածինը, որին դրել էին մի կողմ: «Դրել էին ու մոռացել: Աղջիկ էր եղածն էլ»:

Ու քաղաքից այս հին գյուղում մանկության ընկերոջը հյուրընկալված Ավոյի՝ նրան տված հարցից, թե ինչու՞ գյուղերը չեն միանում, բժիշկ պահում կամ մի փոքր հիվանդանոց, բացահայտվում է մի ամբողջ ժամանակաշրջան ու դրան գերի դարձած գյուղացու ճակատագիրը. «Ի՞նչ ես կորցրել, ի՞նչ ման կուգաս, մեր գյուղացիք աղքատ են և, մանավանդ, չափազանց տգետ, ու՞մ խոսք հասկացնես: Էդ բանը կառավարությունը պիտի գլուխ քաշի, բայց էս մեր ռուսի կառավարությունը սատանի պես ամեն լավ բանի հակառակ է, մենք ուզենանք էլ, նա պիտի խանգարի: Նրա ուզածն ու արածն է - հայությունը փչացնել, խավար ու աղքատ պահել, ցավ ու չոռի մեջ, և կամ ռուս դարձնել, այսինքն՝ ուրիշ տեսակով փչացնել»:

Մահանում է Աթոյի հարսը՝ հենց այդ խավարին ու աղքատությանը զոհ դառնալով: Նրան թաղում են լուսադեմին՝ երեխան գրկին: Պատարագի ու հոգեհացի ժամանակ չկար, որովհետև «գեղը կալուկուտով է զբաղված»:

Իսկ որդու և ամուսնու ողբին միահյուսված Բսահակյանի խոհը, է՛լ ավելի ամբողջական է դարձնում խեղճ գյուղացիների, թշվառ, տգետ, անտեր մարդկանց կորստյան մատնված ճակատագիրը:

Պատկերն ամբողջանում է, երբ նույն օրը՝ հարազատի մահից ու թաղումից մի

